

FÂRÂBÎ'DE TÜMELLERİN
VARLIKLA ÖNCELİK,
BERABERLİK VE SONRALIK
İLİŞKİSİ UNIVERSALS'
PRIORITY, TOGETHERNESS
AND RECENCY RELATION
TO EXISTENCE IN FÂRÂBÎ

2016 • SAYI: 1 • SAYFA 11-16

MEHMET BAYRAKDAR
PROF. DR.
YEDİTEPE Ü. FEN EDEBİYAT FAK.

ABSTRACT

The purpose of this article is to present, in a brief and systematic way, one of the aspects of universal's relations to existence, in the philosophy of al-Fârâbî, in terms of time, e.i. "ante rem", "in re" and "post rem". And it shall be pointed out that al-Fârâbî was the first philosopher to formulate such a kind of relationship.

Keywords: al-Fârâbî, Porphyrios, Universals, Particulars, Existence.

ÖZ

Bu makalede Fârâbî'nin felsefesinde tümel kavramların varlıkla ilişkilerinin birisi olan öncelik, beraberlik ve sonralık ilişkisi, kısa ve sistematik bir biçimde tanıtılacaktır. Bu tür ilişkiyi ilk defa kuranın Fârâbî olduğuna da işaret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Fârâbî, Porphyrios, Tümeler, Tikeller, Varlık.

Giriş

Fârâbî, R. Hammond'un da belirttiği gibi mantık alanında parlak katkılar yapmıştır.¹ Onun bu katkılarından birisi, tümel (el-küllî) ve tikel (el-cüz'î) kavramlar ve bunlarla ilgili konularda olmuştur. Bilindiği gibi tümeler ve tikeller meselesi Eflatun ve Aristo ile başlamıştır. Fârâbî'nin de belirttiği gibi birincisi meseleyi bir metafizik mesele olarak görmüş; ikincisi ise bir mantık meselesi olarak görmüştür. Daha sonra ünlü Yeni Eflatuncu Filistinli bir filozof olan Porphyrios (232-304, Müslümanların Forfiriyûs'u), Aristo'nun Organon adıyla bilinen eserinin birinci kitabı Kategoriler'e Bir Giriş (Isagoge veya Eisagoge) adıyla yazdığı eserinin hemen başlangıcında cins ve türler olarak tümel-lerin gerçek tözleri olup olmadıkları, sadece aklın kavramları olup olmadıkları; tözsel içerikleri varsa cisim olup olmadıkları gibi sorular sorar. Bunları kendisinin cevaplamayacağını da belirtir.² Isagoge'un temel konusu, İslam dünyasında "el-Makûlâtü'l-Hamse" (beş tümel kavram) veya "el-Fusûlü'l-Hamse", Yunanlılarca "Pente Phoinai" olarak ve Latin dünyasında "Quinque Voces" (beş ses veya adlandırma) olarak bilinen cins, tür, ayırım, özellik ve ilinektir. Porphyrios'un Isagoge adlı eserini yazmasıyla ilgili birçok soru akla gelebilir: Porphyrios Aristo'nun Kategoriler'inde ne gibi anlaşılmayan sorunlar görmüş olabilir? Bunları çözmüş müdür? Aristo'yu doğru anlamış mıdır? Aristo'yu Eflatun'a yaklaştırmak mı istemiştir? gibi birçok soru. Bunlar üzerinde burada duracak değiliz. Porphyrios belirttiğimiz gibi kendi sorduğu sorulara kendisi cevap vermemiştir; ancak kendisinden sonraki filozoflara büyük bir tartışma alanı açmıştır. Tartışmalar mantık alanından daha ziyade metafizik alana kaydırılmış.

¹ Robert Hammond, *The Philosophy of Alfarabi and Its Influence on Medieval Thought*, New York 1947, s. 5.

² Porphyrios, "İsâgûcî", *Mantıku Aristû* içinde, çev. Ebû Usmân ed-Dımaşkî, nşr. A. Bedevi, Beyrut 1980, c. 1. s. 9-14.

Tartışmalar, bilindiği gibi, sonuçta Orta Çağ'da ılımlı Gerçekçilik, Adcılık (Nominalizm) ve Kavramcılık (Konseptualiz) gibi anlayışların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Porphyrios'un sorup cevapsız bıraktığı soruları ilk defa ciddiye alan Fârâbî olmuştur. Fârâbî'den önce Anacius Manlius ve Boetius gibi bazı Roma dönemi düşünürleri Isagoge'yi yakından tanımışlarsa da bu sorular üzerine eğilmemişlerdir. Fârâbî başta "İsagoci" veya "Medhal ile'l-mantık" adlı eseri olmak üzere diğer mantık kitaplarında ve Kitâbü'l-hurûf gibi metafizik eserlerinde soruların farklı açıdan cevaplarını vermiştir.

Yeni Eflatuncuların genel eğilimi, bilindiği gibi Eflatun ile Aristo'yu uzlaştırmadır. Porphyrios gibi Fârâbî'de de bu eğilim vardır. Bunun için "İki Filozofun Görüşlerinin Uzlaştırılması" adlı meşhur eserinde Fârâbî şöyle der: "Bazıları Eflatun ile Aristo arasında bir ayrılık dünyası olduğunu düşünmüşlerdir; çünkü Eflatun Timaeus adlı kitabında en yüce tözün (cevherin) ruha ve akla en yakın olduğunu, bunun için de duyulara en uzak olduğunu söyler. Diğer yandan Aristo ise en yüce töz bireysel veya tikel olandır (birincil töz) der..."³ Fârâbî bu iki görüşün aslında farklı olmadığını söyler; çünkü Aristo için tikel olan mantıkta yücedir, mantıkta varlıklar duyular alanında bulunur ve onlardan Aristo, soyutlama yoluyla onları aklî mâkul tümeller oluşturur. Eflatun için ise tümeller metafizikte en yüce şeylerdir. Çünkü o onların değişmez ve değişmeyecek olduğunu söyler.⁴ Böylece Fârâbî, önce iki filozofun tümellere ve tikellere bakışlarındaki farklılığın mantık ve metafizik açısından olduğunu tespit eder. Henüz Porphyrios'un sormuş olduğu sorular açısından tümeler veya tikellerin varlıkla ilişkisi konusuna değinmez. Diğer taraftan Kategoriler adlı eserinde tam bir Aristocu olarak, tümellerin dış dünyada tümel olarak varlıkları olmadığını, tümel kavramların soyutlama yoluyla oluşan ikincil kavramlar olduğunu söyler. Buna karşılık tikellerin dış dünyada varlıklarını ve bunun için de tikel kavramların birincil kavramlar olduğunu kabul eder.⁵ Burada sorulması gereken soru, bu durumda Fârâbî'nin Porphyrios'un sormuş olduğu sorulara nasıl cevap verdiği sorusudur. Yani başka bir deyişle varlık bağlamında hem tümellerin, hem de tikellerin geçekliğini nasıl izah ettiği sorusudur.

Yukarıda da işaret edildiği gibi Fârâbî tümeller konusunda Eflatun ve Aristo arasındaki farklılığı mantık ve metafizik açılarından bakıştan kaynaklandığını söylediğine göre, meselenin çözümü için söylenmesi gereken ilk şeyin mantık kavramlarının, aynı zamanda doğal dilin ve metafiziğin kavramları olduğunun kabul edilmesidir. Nitekim Fârâbî, Aristo'nun Bi-

³ Fârâbî, *Kitâbü'l-cem*, thk. M. İsmail, Kahire 1907, s. 8 .

⁴ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 9-10.

⁵ Fârâbî, "Kitâbu kâtâğuriyâs", *al-Mantuk inde'l-Fârâbî*, thk. R. Al-Acem, 1986. c. I, s. 89-93.

rinci Analitikler kitabına yazmış olduğu Kısa Şerh’inde bunu yapıyor. Söz konusu eserinin iki alt başlığı şöyledir: “Tümellerin Tikelerin Yerine İkame Olması” ve “Tikelerin, Tümellerin Yerine İkame Olması”⁶ Fârâbî, mantıkta ve dilde tümellerin nasıl tikelerin yerini aldığını ve aynı şekilde tikelerin nasıl tümellerin yerini aldığını çeşitli açılardan irdeler; hatta bunun konuşan kişinin niyetine bağlı olduğuna da vurgu yapar. Konuşan kişi tümel kavram kullanılabilir, ancak kastettiği tikel olabilir. Bunlara örnekler de verir.

İkinci olarak Fârâbî, Porphyrios’un sorduğu sorulara cevap için olmalıdır ki, özellikle tümeller konusunda Aristocu ve Eflatuncu olmaktan bazı açılardan uzaklaşmıştır. O hâlde tümeller ve tikeller arasında nasıl bir ilişki kurmuştur? Bunun cevabını özet olarak şöyle anlatabiliriz:

“Tümelin tikele referansı ve ilişkisi, cinslerin ve türlerin fertlere referansı ve ilişkisi gibidir.”⁷

“Tümel olan, çoklukta olan ve çoklukta teyit edilendir.”⁸

Bu sözleriyle Fârâbî, tümellerin, kendiliklerinde var değilse de, tözsel olduğunu söyler; çünkü onlar sürekli ve varolmada kalıcıdır; çünkü onların varlığı her zaman fiilen varolan tikellere bağlıdır. Tümellerin varlığı, fertlerin varlığına ilineksel olsa da, bu onların tamamen arazi olduğu anlamı taşımaz. Bu demektir ki, bilfiil zihinde varlıkları sadece arazi olanlarla ortaya çıkar.⁹

Üçüncü olarak Fârâbî meseleye, bilkuvvelik ve bilfillik açısından da bakar. Fârâbî’ye göre her tikel fiili olarak varolmazdan önce varolma imkân ve kuvveligine sahiptir. Onların bu imkân ve kuvveligi her şeyden önce Yaratıcı Tanrı’nın zihninde vardır. Bu açıdan tikelerin kemale ermelerinden, yani fiilen yaratılmamalarından önce tümellerin durumuna benzer bir durumları söz konusudur. Bu durumda hem tümellerin zihinde var olmaları, hem de tikelerin gerek zihinde ve gerekse dış dünyada var olmaları, zorunlu değil mümkündür. Dolayısıyla ister bir metafizik, isterse bir mantık ve isterse bir dil sorunu olarak görülsünler, tümel ve tikel aslında biri diğerinin karşıtı ve zıddı olan kavramlar değillerdir.

T.J. de Boer’in da belirttiği gibi Batılı Orta Çağ düşünürlerinden çok daha önce bir tümellerin varlıkla ilişkisini Fârâbî, 1- Tümeller nesnelere öncedir, “ante rem”, 2- Tümeller nesnelere “in re”, 3- Tümeller nesnelere sonradır, “post rem” gibi üç şekil olarak belirlemiştir.¹⁰ Fârâbî’nin

⁶ Fârâbî, *Kitâbü'l-kıyâsi's-sağir*, çev. N. Rescher: *Al-Fârâbî's Short Commentary on Aristotle's Prior Analytics*, Pittsburg 1963, s. 114-118.

⁷ Fârâbî, *Uyûnü'l-mesâil*, Muhammed İsmail, Kahire 1907, s. 95.

⁸ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 94.

⁹ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 96

¹⁰ T. J. de Boer, *The Philosophy in Islam*, çev. R. Jones, New York 1967, s. 113.

bu üç şekilde ilgili görüşlerini kısaca anlatmak biraz zor olmakla birlikte, söz konusu üç şekle bağlı olarak şu üç noktada özetlenebilir:

1-Fârâbî'nin Tanrı'sı fiil hâlde düşünen Tanrı'dır. Tanrı kendini düşünür; Fârâbî, Tanrının kendisini düşünmesine ilk mana (el-manâu'l-evvel) der. Aynı zamanda Tanrı, kendi zihninde oluşan ilk anlamları düşünür; Fârâbî buna da ikinci mana (el-mana es-sânî) der. Böylece Fârâbî'ye göre Tanrı'nın zihninde yaratmak istediği varlıkların bilgisi hâsıl olur. Fârâbî'ye Tanrı'nın varlıklara ait bilgisi tümeldir. Böyle olunca tümeller, Tanrı'nın zihninde gerçekliklerine ve gerçek varlıklarına sahiptirler. Çünkü Tanrı, en gerçek varlıktır ve var olandır. Böylece Fârâbî'ye göre tümeller, tikellerden bağımsız olarak vardılar. Dolayısıyla bu açıdan, yani Tanrı'nın bilgisi açısından tümeller, tikellerden öncedirler. Fârâbî'ye göre Tanrı varlıkları tümellik esasına göre yarattığı için, tikeller var olmalarında tümellere bağımlıdır.

2-Aristo gibi Fârâbî de tümellere duyular vasıtasıyla elde edilen soyutlamalar olarak bakar. İnsan zihninde soyutlamalar olarak oluşan tümeller, tümel olarak dış dünyada bağımsız varlıkları yoktur. Bunun için İbn Sînâ'nın adlandırmasıyla tümeller sadece zihinsel varlıktırlar (el-vücûdü'z-zihnî) ve sadece kavramlar olarak zihinsel varlığa sahiptirler. Bu durumda zihinsel de olsa var olabilmeleri için tümellerin tikellere ihtiyacı vardır. Bu anlamda tümeller, tikellerden sonradır. Fârâbî, konuyla ilgili şu hususa da vurgu yapar: Kavram olarak sadece zihinde tümeller bulunmaz; aynı şekilde kavram olarak zihinde tikeller de bulunur.

3- Fârâbî'ye göre her tikel, ait olduğu cinsin ve türün tümelliğini varlık-sal olarak temsil eder, bu açıdan da tümeller tikelerde bulunurlar. Böylece varlıkta tümel ve tikel beraber vardır.

Sonuç

Schmoelders¹¹ ve S. Munk¹² gibi İslam felsefesi üzerine çalışmalar yapmış olan modern dönemin oryantalistleri tümeller konusunda Fârâbî'yi adcı ve kavramcı gibi görmüşlerdir. Bu yanlış değerlendirme, kısmen o zaman Fârâbî'nin eserlerinin yeni neşirlerinin olmamasıyla açıklanabilir; kısmen de buna bağlı olarak konu hakkında söylenenlere sadece Fârâbî'nin bir veya iki eseri üzerinden yapılmış olmasıyla açıklanabilir. Başka önemli bir husus da, Fârâbî'nin hangi açıdan tümeller hakkında konuştuğunun da dikkate alınması gerekir; o, bazı eserlerinde özellikle tümellere bir mantık sorunu olarak bakar, oralarda Aristocudur; ancak bazı eserlerinde ise, tümellere bir metafizik ve dilsel mesele olarak bakar, bu tür eserlerinde tümellerin yukarıda anlattıklarımız gibi gerçekliğini kabul eder. Fârâbî'nin

¹¹ Augustus Schmoelders, *Documenta Philosophiae Arabum*, Bonnæ 1834.

¹² Salomon Munk, *Mélanges de Philosophie Juive et Arabe*, Paris 1859.

bu iki tür bakış açısını dikkate almazsak ve birlikte değerlendirmesek, hatalı sonuçlara gidebiliriz. Fârâbî'nin tam bir gerçekçi (realist) olduğunu gösterir. Sırf bilgi kuramı için tümellerden bahseden Aristo, kavramcı ve adcı görülmezken, Fârâbî'nin görülmüş olması anlamsızdır.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, 12. yüzyılda Batılılar, bir yandan Porphyrios'un Isagoge'uyla ve diğer yandan da başta Fârâbî olmak üzere Müslüman filozofların İsağocî adıyla Porphyrios'un söz konusu eserinin şerhi olarak veya özgün olarak yazdıklarını tanımaya başlayınca, bilindiği gibi tümeller konusunda yoğun bir tartışma başlatmışlardır. Onlar için tümeller konusu sadece bir mantık ve metafizik konusu değildi; bu konu Hristiyanlık inancı üçlemeyle de ilişkilendirilince bir teoloji konusu hâline gelmişti. Konunun müspet ve menfi anlamda 15. yüzyılın başlarına kadar canlı tartışma konusu olmasının nedeni de budur. Bu tartışmalar, kavramcılık, adcılık ve gerçekçilik ekseninde üç şekilde oluştu malum. Burada bunları anlatacak değiliz. Söylemek istediğimiz şey, Fârâbî'nin ve İbn Sînâ'nın Batı'daki gerçekçiler üzerine etkilerinin olduğunu söylemektir. Örneğin Abelardus (öl. 1142)'ün tümellere bir dil sonunu olarak bakmasında Fârâbî etkisi göz ardı edilemez. Aynı şekilde Albertus Magnus (1206-1280) ve öğrencisi St. Thomas Aquinas (1225-1274)'ın gerçekçilik veya ılımlı gerçekçilik anlayışlarının oluşumunda da katkıları vardır.

Kaynakça

- De Boer, T. J., *The Philosophy in Islam*, çev. R. Jones, New York 1967.
- Fârâbî, *Kitâbu'l-cem*, thk. Muhammed İsmail, Kahire 1907.
- _____, "Kitâbu kâtâğuriyâs", *al-Mantık inde'l-Fârâbî*, nşr. R. el-Acem, Beyrut 1985. c. I.
- _____, *Kitâbü'l-kıyâsi's-sağir*, çev. N. Rescher: *Al-Fârâbî's Short Commentary on Aristotle's Prior Analytics*, Pittsburg 1963.
- _____, *Uyûnü'l-mesâil*, Muhammed İsmail, Kahire 1907.
- Hammond, Robert, *The Philosophy of Alfarabi and Its Influence on Medieval Thought*, New York 1947.
- Munk, Salomon, *Mélanges de Philosophie Juive et Arabe*, Paris 1859.
- Schmoelders, Augustus, *Documenta Philosophiae Arabum*, Bonnae 1834.